

Gebrandschilderd glas aan de Grote Markt

Redmer Alma

Inleiding

Sinds de 4e eeuw worden in Europa glazen vensters in gebouwen aangebracht. De oudste bewaard gebleven gebrandschilderde fragmenten dateren uit de 9e of 10e eeuw. Aanvankelijk werd het glas in zijn geheel gekleurd, waarna de fragmenten werden gesneden en afzonderlijk in lood gezet. Details als ogen, plooien en letters werden met een brandverf, grisaille genoemd, opgebracht. In de loop van de Middeleeuwen werden de technieken om het glas te kleuren steeds verder verfijnd. Sinds de 14e eeuw was het mogelijk om verschillende kleuren op een fragment aan te brengen, waardoor minder lood nodig was en de constructie veel minder bewerkelijk werd. Architectonische vernieuwingen, waardoor muren een groot deel van hun dragende functie verloren en grote vensters uitgespaard konden worden, zorgden voor een grote bloei van de glasschilderkunst in de Late Middeleeuwen.

Hoe kwetsbaar glazen vensters zijn, is algemeen bekend. Tijdens opgravingen worden regelmatig fragmenten gevonden, maar vrijwel nooit complete raampjes. Wat aan glas in lood uit het verleden in huizen en kerken is bewaard gebleven, is, vaak letterlijk, maar een fractie van wat de Groninger sponningen oorspronkelijk gevuld zal hebben¹. Groningen is wat dat betreft geen uitzondering: in Nederland ging vrijwel al het glas van voor de 16e eeuw verloren. Na de Reformatie bleef de productie groot, maar ook hiervan was de levensduur doorgaans beperkt. De 17e- en 18e-eeuwse voorstellingen waren voornamelijk werelds: namen, wapens en teksten. Met het tenietgaan van de positie van de katholieke kerk verdween een belangrijke opdrachtgever. Overheid en particulieren bleven echter op grote schaal gebruik maken van de diensten van glasschilders.

Er zijn aanwijzingen dat de glasschilderkunst in Groningen al vanaf de 16e eeuw op een betrekkelijk hoog niveau beoefend werd. Tussen 1519 en 1534 werden in opdracht van de Gelderse stadhouder van Groningen tientallen ramen met het wapen van de Gelderse hertog vervaardigd om in gasthuizen en huizen van Groninger burgers te plaatsen². De meeste opdrachten hiervoor gingen naar Gert Potter alias Glasemaker. De familie Potter vormde blijkbaar een Groninger dynastie van glazenmakers. Een Johan Potter vestigde zich vanuit Groningen rond 1570 in Emden³. Een zekere beroemdheid bereikte Gerard van Groeningen, vermoedelijk dezelfde als Gerrit Potter die in 1557 in Antwerpen woonde. Van hem zijn verschillende werkstukken en ontwerpen overgeleverd, waaruit we kunnen opmaken dat hij een kunstenaar van niveau was⁴. Dit voorbeeld maakt dui-

1. Zie bijv.: Broekhuizen 1988, 229-249.

2. Rijksarchief Gelderland, Hertogelijk archief, inv.nrs. 1331-1333, 1336.

3. Stracke 1974, 25.

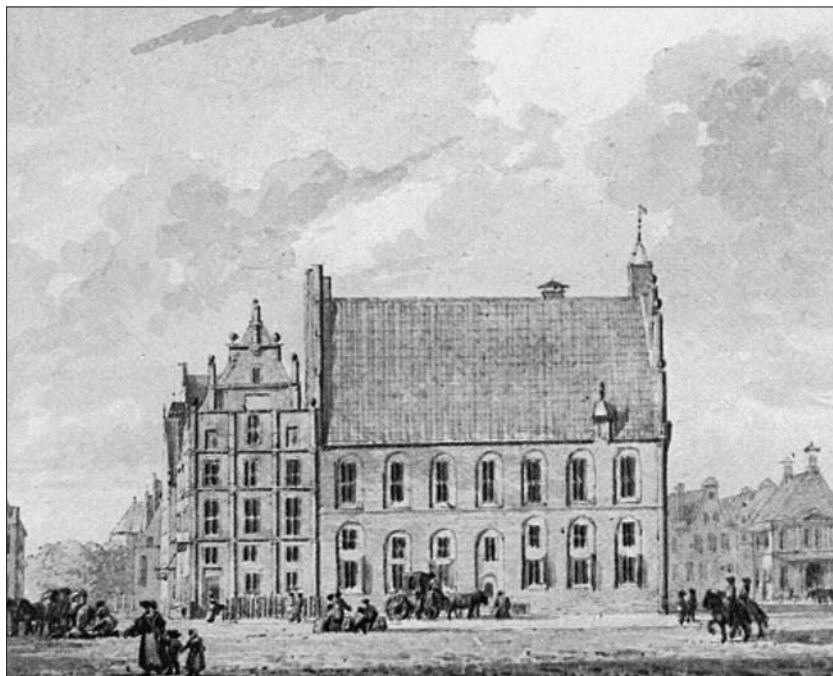
4. Een publicatie over Gerard van Groeningen als ontwerper van glasruiten wordt voorbereid door dr. Z. van Ruyven-Zeman.

Afb. 1. De noordzijde van de Grote Markt in 1795. Het grote huis (3e van links) is de herberg 'De Grote Toelast'.
Uit: collectie Groninger Archieven.

delijk dat wij voor kennis over de Groninger glazeniers zijn aangewezen op soms zeer verspreide historische gegevens, gecombineerd met resterende werkstukken, opgegraven fragmenten, tekeningen en beschrijvingen van inmiddels verdwenen ramen.

Een belangrijke bron wordt gevormd door beschrijvingen van later verdwenen Groninger ramen door 17e- en 18e-eeuwse genealogen. Zo bracht de Oost-Friese edelman H.B. von dem Appelle in het begin van de 18e eeuw een bezoek aan Groningen. Hij verzamelde genealogische en heraldische gedenkwaardigheden van Oost-Friesland, maar noteerde ook wapens en teksten op gebrandschil-

Afb. 2. Het wijnhuis, kort voor de afbraak in 1774.
Uit: collectie Groninger Archieven.

derde ramen in twee huizen aan de Grote Markt te Groningen, de uitgebreidste beschrijving die tot nu toe bekend is⁵. In de aantekeningen is sprake van 17e-eeuwse glas-in-loodramen in 'Mullers Hauss am Markt' en in het huis 'der Toelast am Marckt'.

Het laatste pand is zonder veel problemen te identificeren: het betreft 'de Grote Toelast' aan de Grote Markt noordzijde, net als de andere huizen aan de noordwand verdwenen (afb. 1). Wat de reden is geweest van de plaatsing van de glazen in deze herberg is mij niet bekend. 'Mullers Hauss' bleek na enig onderzoek te identificeren met het wijnhuis, dat tot 1774 met het oude raadhuis op de plek stond waar het huidige stadhuis tegenwoordig prijkt (afb. 2). Rond 1705 werd het wijnhuis gehuurd en bewoond door een zekere Harmen Muller⁶ en blijkbaar heeft Von dem Appelle rond dat jaar de stad bezocht. In het wijnhuis zijn in de 17e eeuw meer glas-in-loodramen met wapens en namen aangebracht, onder andere in 1638 en 1651. Deze ramen zijn wellicht al vóór het bezoek van de Duitse edelman verdwenen, want zij worden door hem niet beschreven. Ramen waren zeer kwetsbaar: weer en wind, maar ook baldadige straatjeugd of het 'triumphschieten' bij feestelijke gebeurtenissen deden menig ruitje sneuvelen⁷.

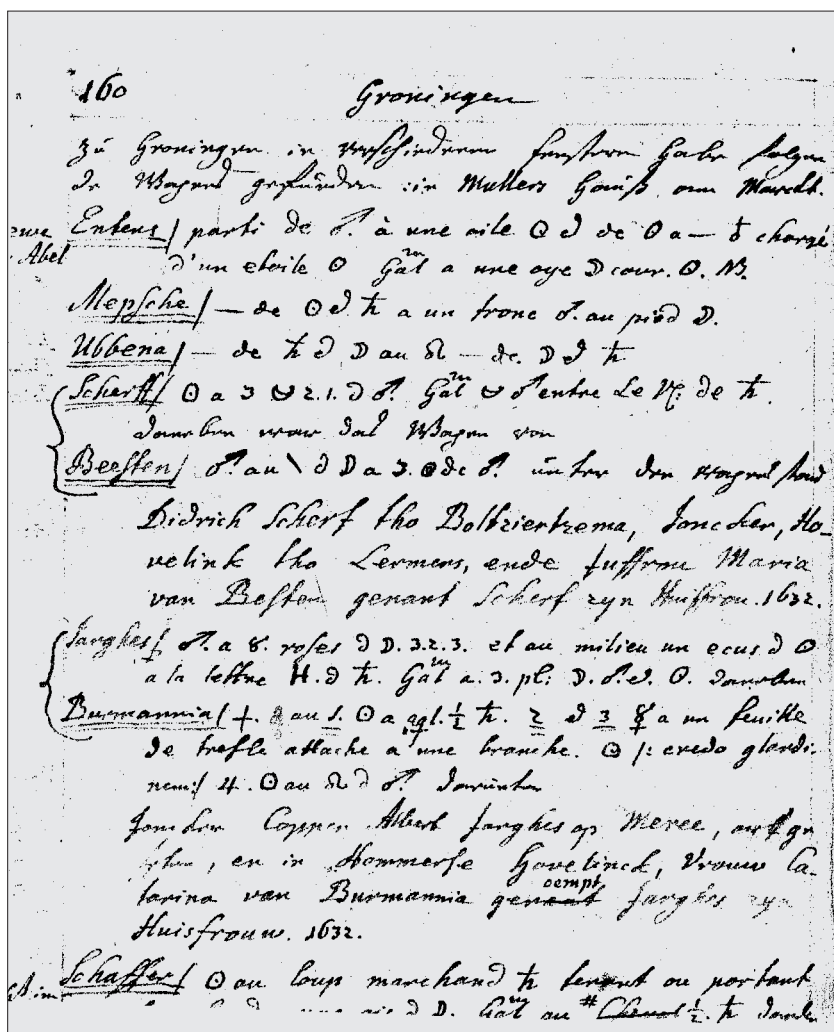
Uit de aantekeningen van Von dem Appelle blijkt dat de door hem beschreven raampjes, daterend uit de jaren 1632 tot circa 1660, de Groninger weersomstandigheden en bewoners ook niet ongeschonden overleefd hadden.

5. Niedersächsisches Staatsarchiv Aurich, Dep. I Msc. Fol. 59, 160, 170-171.

6. Groninger Archieven, Gemeentearchief Groningen, Coll. Mej. M. de Visser.

7. Schuitema Meijer 1962, 49.

De beschrijving, opgenomen in het handschrift *Collectanea heraldica* uit 1713, geeft een beeld van het kleurrijke licht dat de 17e- en 18e-eeuwse Groninger huizen gevuld moet hebben. De notities van Von dem Appelle zijn pas na enige moeite te ontcijferen. Hij maakte namelijk gebruik van een soort heraldisch steno, mogelijk voor een deel zelf ontworpen⁸ (afb. 3). Hierna volgt het overzicht van Von dem Appelle, dat verkort wordt gegeven. De door Pathuis⁹ beschreven wapens zijn slechts met de familienaam aangeduid; afwijkingen en aanvullingen worden wel nader beschreven.

Afb. 3. Fragment van het handschrift van H.B. von dem Appelle met de beschrijving van enige glas-in-loodramen aan de Grote Markt.

Uit: collectie archief Aurich.

8. Vlg. Ilgen 1912, 88.

9. Pathuis 1977, 913-932.

1. Wapen: Entens. Helmtéken: een goudge kroonde zilveren gans.
Tekst: *'Teetke Entens wedewe van sal. Borgemester Abel Coenders, 1633'*.
2. Wapen: De Mepsche.
3. Wapen: Ubbena.
4. Wapen: Scherff (op goud: drie rode wassenaars) en Van Besten.
Helmtéken: Scherff (zwarte vlucht, waartussen een rode wassenaar).
Tekst: *'Didrich Scherf tho Boltziertzema, Joncker, Hovelink tho Lermens, ende Juffrou Maria van Besten genant Scherf zyn Huisfrou, 1632'*.
5. Wapens: Jarges en Van Burmania. Helmtéken: Jarges (1).
Tekst: *'Joncker Coppen Albert Jarghes op Mereë, arffgeseten, en in Hommerse Hovelinck, Vrouw Catarina van Burmannia genoempt Jarghes zyn Huisfrouw, 1632'*.
N.B.: Met 'Mereë' is Meyma te Rasquert bedoeld.
6. Wapens: Schaffer en Horenken. Helmtéken: Schaffer.
Tekst: *'Joncker Johan Schaffer Ao. 1632'*.
N.B.: Johan Schaffer, zoon van Egbert Schaffer en Wemele Horenken.
7. Wapen: Ten Ham (op goud: een zwarte dubbele adelaar met een zilveren hartje tussen beide koppen) en Tjarda van Starkenborgh. Helmtéken: Ten Ham (een uitkomende zwarte dubbele adelaar met een zilveren hartje tussen beide koppen).
Tekst: *'... Ham Joncker ... tho Loppersum ... studiosus 1632 ...'*.
N.B.: Rembt ten Ham (1622-1672), jonker en hoofdelling te Loppersum, zoon van Rembt ten Ham en Anna Maria Tjarda van Starkenborgh. Hij werd pas in 1636 ingeschreven als student te Groningen, zodat het jaartal 1632 vermoedelijk onjuist is.
8. Wapen: gevierendeeld: I Clant; II Huninga; III Van Osingeweër (op rood: een zilveren schuinbalk, vergezeld van zes gouden lelies, drie aan beide zijden, schuinrechts geplaatst); IV Tjarda van Starkenborgh. Helmkleeden: Clant.
Tekst: *'Asinga Sweer Clant tot Berum en over de veerbuiren Jkr. ende Hovel. Gedep. Staete etc. Hidde Onsta geboren Huininga genand Clant etc.'*.
N.B.: Asinga Sweer Clant (circa 1629-1665), zoon van Assuerus Clant en Reneke (Wilcken) van Osingeweër, gedeputeerde staat 1657/1658, treedt 1655 in tweede huwelijk met Hidda Onsta Huninga, dochter van Johan Huninga en Anna Maria Tjarda van Starkenborgh. Het glas moet dus uit de periode 1655-1665 stammen.
9. Wapen: Wicheringe. Helmtéken: Wicheringe (een zwarte vlucht met daartussen een gouden lelie).
10. Wapens: Van der Camp en Hillebrandes van Harsens (het tweede en derde kwartier door Von dem Appelle niet beschreven). Helmtéken: Van der Camp (een goud en rood gevierendeelde vlucht).
Tekst: *'... Johan van den Camp, tho den Closter unde ... gen arffgeseten, vrou Sophia Hillebrans van Harsse... Camp sijn Huisvrou. Anno 1632'*.
N.B.: Johan van den Camp tot den Clooster en Dunningen (overleden 1632/1639) en Sophia Hillebrandes van Harsens.

11. Wapens: Schaffer en Van Millinga (een gouden Latijns kruis, rechts- en linksonder vergezeld van twee gouden bankjes met drie poten).
Tekst: '... *Maria ... 16...*'.
N.B.: betreft mogelijk Maria Schaffer (circa 1620-1646/1659), dochter van Geert Schaffer en Enna Maria Millinga), in 1643 gehuwd met Rudolph to Nansum.
12. Wapens: Van Borck en Ten Holte. Helmtéken: Van Borck (een zilveren achtvormig geknoopte reigershals).
Tekst: '... *Claes ... Ende ...*'.
N.B.: Claes (Nicolaes) van Borck (1619-1682), in 1646 gehuwd met Walburg Ulger.
13. Wapens: Schaffer en Gruys (zonder de gebruikelijke groene grond).
Tekst: '... *Juffer ...*'.
N.B.: betreft vermoedelijk Lucretia Schaffer (circa 1613-1636), dochter van Gosen Schaffer en Abele Gruys.

Zu Groningen in den Toelast am Marckt

14. Wapen: Bijma (gedeeld: I op goud: een halve zwarte adelaar; II op zilver: drie Moriaanshoofden). Helmtéken: twee blauwe struisveren waartussen een gouden lèlie.
Tekst: '*Baltasar Bijma Collonel d'Infanterie Gouverneur van Covorden, 1655*'.
15. Wapen: Clant. Helmtéken: uitkomende gouden draak met opgeheven gouden vlucht.
Tekst: '*Rudolph Clant van Stedum, 1655*'.
16. Wapen en helmtéken: Huinga.
Tekst: '*Arnold Huinga op de Braeck 1655*'.
17. Wapen en helmtéken: Huninga.
Tekst: '*Tido Huninga van Oostwold 1655*'.
18. Wapen: gevierendeeld: I en IV op blauw: een gouden stadspoort tussen twee gouden torens; II en III op zwart: een 'gouden' paal, paalsgewijs beladen met drie blauwe kogels. Hartschild: Erentreiter. Het wapen gedekt met drie helmen. Helmtèkens van rechts naar links: I een uitkomend springend zilveren paard, schuinlinks door de borst doorstoken met een blauwe pijl; II zes vlaggen, de drie rechtse van zilver en blauw gedeeld, de drie linkse rood; III een zwarte vlucht, elke vleugel beladen met een gouden dwarsbalk, beladen met drie blauwe kogels naast elkaar.
Tekst: '*Arnold Baron d'Erentreuter, Capitain over een Compagnie Voetknechten, 1655*'.

Literatuur:

- Broekhuizen, P.H., e.a., *Kattendiep deurgraven, Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen*. Groningen, 1988.
- Ilgén, Th., e.a., *Sphragistik, Heraldik, deutsche Münzgeschichte*. Leipzig en Berlijn, 1912.
- Pathuis, A., *Groninger gedenkwaardigheden*. Assen/Amsterdam, 1977.
- Schuitema Meijer, A.T., *De raadhúizen van de stad Groningen*. Groningen, 1962.
- Stracke, J.C., 'Die Maler und Glaser in Emden seit dem Mittelalter' in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer in Emden* 54. 1974, 23-46.